

Розвиток галузевої бібліографії в Кримській АСРР (1921—1941)

*Тетяна Назарчук,
пошукачка Таврійського
національного університету
ім. В. І. Вернадського*

Проаналізовано розвиток галузевої бібліографії Кримської АСРР у двадцяти-тридцять роки минулого століття у сферах культурології, виведення нових сортів плодів і рослин, туризму, гідрології та створені на основі цього бібліографічні посібники.

Хоча у вітчизняній бібліографічній теорії і практиці поняття "галузева бібліографія" стало застосовуватися з 30-х років ХХ століття, замінивши собою ширше поняття "спеціальна бібліографія", цей напрям бібліографічних студій розвивався одночасно з іншими напрямками. Залишаючись завжди частиною єдиної бібліографічної справи, галузева бібліографія водночас органічно входить до складу окремих наук, керуючись їхніми завданнями та підпорядковуючись їхній структурі й особливостям. Тому кожен окрему галузеву бібліографію можна розглядати як допоміжну дисципліну в певній галузі.

Перший відомий за радянських часів досвід складання галузевого бібліографічного покажчика в Криму належить уже до перших місяців Радянської влади. 1921 року ботанік, фахівець у галузі виведення нових сортів плодів, рослин Г. Торман, спираючись на матеріали наукового архіву Салгирської дослідної помологічної станції та казенного маєтку "Салгирка", а також на комплекс друкованих джерел, створив унікальний бібліографічний покажчик. Довідник практично повністю присвячений помології (сортознавству). Документ не був виданий. Він зберігся в архівному фонді Салгирської дослідної помологічної станції та був виявлений нами. Обсяг рукопису — 27 аркушів. Він містить вступ, а також розділи: опис станції; улаштування курсів з ентомології та садівництва при казенному маєтку "Салгирка", досвід боротьби з шкідливими комахами саду; досліді лікування рослин позакореневим живленням і досліді боротьби з грибовими хворобами рослин; плодові сортименти саду казенного маєтку "Салгирка", досліді і спостереження з плодівництва та помології; ґрунти казенного маєтку "Салгирка" та досліді з удобрення садів, хімічні аналізи дослідження лабораторії Салгирської дослідної помологічної станції; садова метеорологічна станція 2-го розряду в казенному маєтку "Салгирка", метеорологічні та фенологічні спостереження Салгирської дослідної помологічної станції; стан культур і робіт плодового саду на дослідній станції; досліді по сушінню плодів у казенному маєтку "Салгирка", сушіння плодів для діючої армії; досліді городнього насінництва, сімейний город Салгирської дослідної помологічної станції; досліді культури та сушіння лікарських трав, розсадник лікарських рослин Салгирської дослідної помологічної станції; загальна організація садового господарства в казенному маєтку "Салгирка", спеціальні засоби дослідної станції, виписування рослин і насіння для дослідної станції; будів-

ництво й устаткування будівель у казенному маєтку "Салгирка", плани, проекти та опис робіт [1, арк. 3—30].

Матеріал розміщено в хронологічній послідовності, він охоплює роботи з 1806 до 1921 року. Це дає нам підстави стверджувати, що роботу над довідником Г. Торман закінчив саме 1921 року, оскільки деякі джерела (зокрема з п'ятого розділу — № 36, 37, 38,) датовані 1921 роком. Г. Торман описав книги та брошури, що зберігалися в спеціалізованій бібліотеці казенного маєтку "Салгирка". Загальна кількість використаних джерел — 282 друковані документи і рукописи, що зберігаються в архіві дослідної помологічної станції. Матеріал у покажчику зібрано в основному російською мовою (278 позицій), іноземними мовами наведено всього чотири видання. У ряді джерел назви подано паралельно російською та латинською мовами, що відповідає їхньому титульному аркушеві. До окремих бібліографічних записів упорядником додані короткі пояснюючі анотації [1, арк. 14].

Бібліографічні описи в покажчику увібрали такі елементи: зазначення автора або авторів, відомості про відповідальність, видавничу організацію (наприклад: Департамент землеробства), заголовки; відомості, що пояснюють заголовки; роки видання або упорядкування (якщо це рукопис). Деякі джерела мають неповний бібліографічний опис (наприклад: немає ініціалів автора або року видання). Якнайповніше показано праці А. Брагіної, Л. Гарбовського, М. Григоровича, М. Денькевича, С. Мокржецького, К. Петерсона та К. Роде [1, арк. 19—21].

До групи галузевої бібліографії належать покажчики з історії розвитку курортної справи в Криму та довідково-краєзнавчих путівників. Особливості розвитку Криму як курорту з моменту остаточного встановлення на півострові Радянської влади потребували створення літератури про лікувальні місцевості та засоби оздоровлення. Оздоровниці краю, на які екстрено перетворювалися колишні дачі та палаци знаті, призначалися, насамперед, для робітників і селян. У зв'язку з цим були потрібні зведення найпопулярніших видань в різних частинах СРСР для забезпечення інформування населення про курорти півострова. У 20-х роках ХХ століття було опубліковано анотований посібник доктора медицини Данила Михайловича Городинського (1887—1933) "Яка існує сучасна література про курорти Криму та Кавказу" [2] й анотований покажчик наукового співробітника Інституту позашкільної роботи Наркомату освіти РСФРР Миколи Петровича Зиміна [3]. Відомий лікар, упорядник численних путівників по курортах СРСР Д. Городинський вказав виключно радянські видання-путівники. Два десятки записів подано з його коментарями, в яких звернено увагу на спеціалізацію курортів і науковий рівень подання матеріалу. При цьому виокремлено довідник "Курорти Криму", підготовлений за його участю в Головному курортному управлінні "Крим", написаний краєзнавцями з Кримського товариства дослідників та любителів природи, й довідники І. Саркізова-Серазіні та В. Шнеура, що стали сьогодні класикою жанру путівника.

Бібліографічне дослідження М. Зиміна "Нариси екскурсійної бібліографії в Криму: Частина I: Путівники" було опубліковано в часописі "Крым" 1928 року загальним обсягом 15 сторінок. Автор подав у вигляді історико-бібліографічного нарису порівняльний аналіз і загальну характеристику найзначніших (популярних, розтиражованих, рекламованих) туристських довідників, що стосувалися Криму. М. Зимін уперше в бібліографії й історіографії проблеми показав генезис жанру кримського путівника, починаючи з класичних за набором відомостей дорадянських видань, підготовлених як місцевими краєзнавчими силами, так і столичними. Анотації М. Зиміна ємні та науково зміс-

товні. За ними можна простежити не лише ставлення упорядника до того або іншого видання, а й характерні особливості кожної праці. Прикметно, що до видань 20-х років ХХ століття ставлення автора огляду критичніше, ніж до до радянських довідників [3]. Передбачалося, що буде опубліковано продовження цієї праці М. Зиміна "Бібліографія практики туризму й екскурсій по Криму" [4]. Проте розгром краєзнавчого руху, що настав незабаром у СРСР, зруйнував ці плани. Подальші частини упорядкованої М. Зиміном "Бібліографії практики туризму й екскурсій по Криму" не були опубліковані. Не вдалося їх виявити й у рукописному варіанті.

Предметом для спеціальних бібліографічних досліджень стала історія та бальнеологія Євпаторійського [5; 6] та Сакського курортів [7]. Особливість цих покажчиків у тому, що їхніми авторами були лікарі-практики, які тривалий час працювали в місцевих санаторіях (доктор медицини (з 1910 року), професор Кримського педагогічного інституту ім. М. В. Фрунзе, декан медичного факультету Олексій Костянтинович Шенк (1873—1943), із 1925 року — керівник ортопедичного відділення Центральної курортної поліклініки Наркомату охорони здоров'я в Москві; доктор Софія Абрамівна Пастак).

У названих посібниках підбір джерел визначався прикладними інтересами. У довідниках практично відсутня популярна література, розрахована на широкі верстви населення, які хочуть отримати інформацію про природу, історію, особливості відпочинку, ціни на курорті. Джерелами для укладання покажчиків стали вузькопрофесійні видання "Праці" з'їзду із курортної справи та Наукової ради Євпаторійського курорту, журнали "Вопросы педиатрии", "Курортное дело", "Курортно-санаторное дело", "Курортология и физиотерапия", "Ортопедия и травматология", "Педиатрия" та ін. Покажчики різні за обсягом забібліографованої інформації. Так, список "Матеріали для систематичного бібліографічного покажчика з грязелікування на Мойнакському озері" упорядника, що сховався за псевдонімом "І. Г.", містить лише 24 описи статей з бальнеології [5]. "Літературний покажчик" О. Шенка складається з 437 позицій [6]. "Бібліографія про Саки" С. Пастак і З. Ігнатович найбільша: 610 позицій основного та 75 записів додаткових списків (всього — 685). Тільки цей покажчик, розділений на відділи та містить невелику частину історико-краєзнавчої літератури: 1) опис та історія — 85 записів основного й 9 додаткового списків; 2) природничо-науковий — відповідно 206 і 32; 3) санітарія та упорядкування курорту — 29 позицій; 4) лікарсько-медичний — 162 і 28; 5) довідники, звіти, плани, проекти — 128 і 6 позицій. Відмінністю покажчика С. Пастак і З. Ігнатович є внесення до загального зведення документів рукописів, які зберігаються в архіві Євпаторійського курортного управління. Тим самим значно доповнено уявлення про творчість окремих фахівців [7]. Позитивне значення уведення до загального списку праць учених їхньої архівної спадщини у вигляді неопублікованих рукописів доведено сучасними дослідниками-бібліографами [8]. У цьому покажчику для зручності дослідників зазначено наявність врахованих назв у Сакській бібліотеці.

Ще однією особливістю цих курортологічних бібліографічних посібників, укладених у провінції, є те, що упорядники могли використовувати лише видання, наявні в бібліотеці Євпаторійського курорту. Доповненням став матеріал із Центральної медичної бібліотеки в Москві, куди спеціально для виявлення нових праць відряджали співробітників.

Із названих курортологічних праць лише довідковий посібник О. Шенка зі значними доповненнями перевидано 1937 року в співавторстві з відомим лікарем П. Медовиковим [9].

Кримський учений-географ і гідрогеолог Петро Абрамович Двойченко (1893—1945) займався бібліографічними розвідками у сфері своїх наукових досліджень. Майбутній кримознавець народився в Бердянську 16 вересня, але вже

через три місяці родина переїхала до Сімферополя. Початкову освіту він здобув у приватній школі Архангельській у Сімферополі (1890—1892), середню — в гімназіях Сімферополя і Павлограда. У 1902—1908 роках Петро Двойченко — студент Гірничого інституту в Санкт-Петербурзі, де він спеціалізувався на кристалографії та петрографії, працював під керівництвом професора Є. Федорова [10]. Захистивши дипломний проект, отримав звання гірничого інженера й диплом I розряду. З 1900 року молодий фахівець займався репетиторством із математики та природознавства, а в 1903—1904 роках — працював на загальноосвітніх курсах у столиці, де читав лекції з геології та корисних копалин. З 1904 року він штатний тлумач у музеї та копальні Гірничого інституту.

Протягом 1904—1905 років П. Двойченко читав лекції на загальноосвітніх курсах у Сімферополі з геології та мінералогії. У 1907—1908 роках виконував обов'язки асистента кафедри палеонтології Гірничого інституту. В 1908—1912 роках викладав у Сімферопольському народному університеті (читав курси з геології, гідрології, мінералогії та про корисні копалини) [11, с. 200—201]. У 1912—1914 роках П. Двойченко викладав у Сімферопольському технікумі на курсах робітників-десятичників. У лютому 1919 року за пропозицією академіка М. Андрусова обраний приват-доцентом Таврійського університету, де читав курси кристалографії та мінералогії на фізико-математичному, агрономічному й медичному факультетах і завідував Мінералогічним кабінетом. Із 1922 року вчений був професором Кримського університету на кафедрі геології. З 1905 року на запрошення Таврійського губернського земства обстежував артезіанські води та криниці в Перекопському та Євпаторійському повітах та в інших районах [12, с. 37—44]. У 1913—1920 роках — завідувач Гідрологічного відділу Таврійського губернського земства. П. Двойченка було заарештовано 8 квітня 1931 року за шкідництво (ст. 58-7 КК РСФРР), але вже в липні відпущено за недоведеністю звинувачення [13, с. 228]. Учений-краєзнавець залишив помітний слід не лише в історії кримської бібліографії. У 1925—1927 роках професор П. Двойченко та завідувач Сімферопольського водопроводу інженер М. Филиппович спроєктували й керували будівництвом водоводу, що подає самопливом воду від джерела Салгира-Аян до Петровських скель Сімферополя. Цей водопровід й дотепер забезпечує водою частину Сімферополя.

Значним явищем у науці став укладений П. Двойченкою унікальний довідник літератури зі стратиграфії, який охопив видання з 1776 до 1926 року "Основна література зі стратиграфії Криму за 150 років" [14]. Бібліографічні дані розташовувалися в системно-хронологічному порядку. Загальна кількість назв — 525 одиниць. Рукописний варіант покажчика охоплював значно більше опублікованої літератури, проте у зв'язку з браком місця, вчений змушений був вилучити частину публікацій. Так, до довідника не увійшли палеонтологічні праці загального характеру, а також більшість статей з прикладної геології, гідрології, мінералогії, корисних копалин тощо. Спочатку передбачалося вмістити і праці з геології сусідніх районів (Кавказ, Україна), в яких є посилення та свідчення про Крим. Цей доробок П. Двойченка є продовженням його ж праці "Мінерали Криму: Короткий нарис з оглядом літератури", яка вийшла за дванадцять років перед аналізованою. Фактично, "Основна література зі стратиграфії Криму за 150 років" є другою довідковою частиною книги "Мінерали Криму".

Значною є роль Петра Абрамовича у вивченні сейсмічних явищ у Криму. П. Двойченко, детально вивчивши матеріали про геологічну будову Головної гряди Кримських гір і дна Чорного моря, детально описав їх 1925 року в статті "Геологічна історія Криму", де вчений висловив припущення про можливість землетрусу й необхідність створення мережі сейсмічних станцій, а також рекомендував розпочати будівництво сейсмотійких будівель на Південному березі Криму. Але коштів на це не знайшлося. Коли ж 12 вересня

1927 року стався 7—8-бальний землетрус у Криму зі значним руйнуванням будівель на Південному березі, були терміново відкриті сейсмічні станції в Сімферополі, Ялті, Феодосії та Севастополі. 1927 року в монографії "Землетруси 1927 року в Криму" П. Двойченко опублікував список літератури з кримських землетрусів [15]. У праці відбито не лише статті, що розповідали про сейсмічну активність на півострові, а й публікації, присвячені геології Криму.

Упорядник підготував також покажчики літератури про нафтові родовища в Криму (1926) [16], геологію [17] і гідрогеологію Таврії [18].

Подальший розвиток у радянський період отримало бібліографування дорожніх щоденників і мемуарів мандрівників по Росії, у тому числі — по Криму, в яких також міститься значна кількість краєзнавчої інформації. Насамперед, у цій сфері вирізняється дослідження Михайла Олександровича Полієвктова (1872—1941) "Європейські мандрівники XIII—XVIII ст. по Кавказу" [19], підготовлене в Науково-дослідному інституті кавказознавства. Робота є логічним продовженням праці К. Бегічева [20]. У зв'язку з тим, що маршрут переважної більшості подорожуючих пролягав через Кримський півострів, це дослідження має найважливіше значення для складання бібліографії подорожей по Криму. Зокрема, цікавим є дослідження відомого історика, бібліографа, картографа, тоді — співробітника Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук — Веніаміна Олександровича Кордта (1860—1934), присвячене систематизації подорожей по Східній Європі [21], яке є доповненням до класичної бібліографії подорожей, складеної Ф. Аделунгом [22]. Значення дослідження В. Кордта у сфері обліку нових досліджень відзначив автор рецензії, опублікованої у львівській газеті "Нова зоря" [23].

Велике значення для складання повного корпусу галузевої бібліографії має вивчення тематичних каталогів, упорядкованих фахівцями з вузьких питань кримознавства. Глибоко займаючись окремими проблемами кримської історії й етнографії, вчені змогли заглибитися у вивчення спеціальної літератури, тому зібрані ними систематичні списки є якнайповнішими. Фахівець зі стародавньої історії Криму Віктор Васильович Данилевський (1898—1969) підготував систематичну картотеку "Бібліографія історії Криму та його водопостачання в стародавній період" (хронологічно закінчується працями, датованими 1931 роком) [24]. Вивчення історії водопостачання в регіоні є надзвичайно складною і цікавою темою, оскільки багато районів півострова століттями мали проблеми з водозабезпеченням, які залишалися актуальними аж до 1961 року, коли було споруджено Північнокримський канал.

В. Данилевський — видатна фігура в науковому світі Радянського Союзу. З 1928 року він професор, завідувач кафедри історії техніки Харківського політехнічного інституту, а з 1936 року — професор Ленінградського педагогічного інституту. Будучи одним із найвидатніших істориків техніки в країні, 1929 року В. Данилевський організував декілька експедицій з метою вивчення залишків стародавніх копалень, гребель, військово-інженерних споруд тощо. Його експедиція відвідала і кримські степи, і гори. За свою наукову діяльність В. Данилевський двічі удостоювався Сталінської премії (1942 і 1948) [25, с. 185].

Картотека В. Данилевського багато в чому перетинається з покажчиками П. Двойченка. Вона налічує 300 записів на картках — статті в спеціалізованих виданнях і монографії: нарівні з вузькоспеціалізованими дослідженнями враховано загальні науково-популярні публікації дорадянського й першого десятиліття радянського часу.

Значну методологічну допомогу в фіксації археологічної і краєзнавчої літератури, створенні спеціалізованих картотек і підготовці покажчиків у сфері пам'яткоохоронної діяльності надали опубліковані 1931 року в "Сообщениях Государственной Академии истории материальной культуры" праці С. Замятіна "До питання про бібліографію проведення розкопок" [26] і Н. Сичова "До питання про

бібліографію охорони монументальних пам'яток" [27]. Тоді археологічні дослідження в Криму активно проводилися фахівцями Державної академії історії матеріальної культури, Державного історичного музею, Всесоюзною науковою асоціацією сходознавства, місцевими музеями. Учасники цих розкопок та їхні організатори, безумовно, склали великі каталоги літератури з проблем археології. На жаль, вони не дійшли до нас.

Окремий напрям бібліографічних студій — бібліографія другого ступеня, де відображалася інформація про бібліографічні посібники — структурно оформився в 30-х роках ХХ століття. У Державній публічній бібліотеці в Ленінграді було створено Консультаційно-бібліографічний відділ (спочатку — Консультаційно-бібліографічний сектор), співробітники якого займалися складанням галузевих і тематичних картотек й розпочали роботу над серією видань "Бібліографія російської бібліографії". План серії та основні етапи підготовки бібліографічних покажчиків виклав свого часу керівник проекту Юрій Олексійович Меженко (1892—1969) [28, с. 154—167]. У Криму необхідність просування таких досліджень відчувалася вже давно у зв'язку з майже столітнім досвідом створення різних бібліографічних посібників [11, с. 405—428; 29]. Бібліографічні покажчики про Крим уміщувались у різних виданнях, не були систематизовані. Їх виявлення і подальша робота з ними були вкрай ускладнені.

Таким чином, протягом 20—30-х років ХХ століття галузева бібліографія в Кримській АСРР активно розвивалася у сфері курортології (З. Ігнатівич, П. Медовиков, С. Пастак, О. Шенк), гідрогеології (П. Двойченко), виведення нових сортів плодів і рослин (Г. Торман), туризму (М. Зимін) — тих галузей життя країни й регіону, які найбільше розвивалися і становили важливу частину економіки Криму. Бібліографічні розвідки в цьому напрямі заохочувалися державними установами. Друкування покажчиків фінансувалося державою. Їх упорядковували не бібліографи, а фахівці-практики, в яких у процесі виробничої діяльності нагромаджувався пласт бібліографічного матеріалу. Жоден зі створених тоді бібліографічних посібників не може претендувати на вичерпну повноту. Основною причиною значних лакун стало використання упорядниками лише підручних (що знаходилися в місцевих бібліотеках) видань, спонтанність появи довідників, відсутність комплексних дослідницьких програм у сфері розвитку бібліографії.

Список використаної та цитованої літератури

1. *Держархів* в Автономній Республіці Крим. — Ф. 157, оп. 2, спр. 8, арк. 1—31.
2. *Городинский Д. М.* Какая существует современная литература о курортах Крыма и Кавказа / Горюдинский Д. М. // Что нужно знать при поездке на курорты Крыма и Кавказа. — [Л., 1926]. — С. 151—153.
3. *Зимин Н. П.* Очерки экскурсионной библиографии по Крыму, ч. 1: Путеводители / Н. П. Зимин // Крым. — 1928. — № 1, вып. 1. — С. 112—127.
4. *Непомнящий А. А.* Историко-краеведческая библиография Крыма и ее подвижники / Непомнящий А. А. // История и этнография народов Крыма : библиог. и арх. (конец XVIII — начало XX века) / отв. ред. Л. А. Дубровина. — Симферополь, 2001. — С. 10—55.
5. *И. Г.* Материалы для систематического библиографического указателя по грязелечению на Мойнакском озере / И. Г. // Труды евпаторийских санаториев ЦУССТРАХА. — 1930. — Вып. 1 : Грязелечение в Мойнаках : к десятилет. юбилею Советской власти в Крыму. — С. 215.
6. *Шенк А. К.* Литературный указатель / А. К. Шенк // Труды Научного совета куртреста. — [Симферополь], 1931. — [Т. 1] : Евпатория, как курорт = Acta Eupatorica: пути развития курорта, изучение курортно-лечебных факторов и применение их в санаторно-курортном деле / под ред. А. К. Шенка. — С. 339—357.
7. *Пастак С. А.* Библиография о Саках / С. А. Пастак, З. А. Игнатович // Саки — курорт : материалы для изучения развития ку-

- пор.-лечеб. и естеств. биол. факторов Сакского озера и района. — Симферополь, 1935. — Вып. 1. — С. 481—517.
8. *Непомнящий А. А.* Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII — на початку XX століть : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Непомнящий Андрій Анатолійович ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. — К., 2001. — 32 с.
 9. *Медовиков П. С.* Литературный указатель Евпатории, как детского курорта / П. С. Медовиков, А. К. Шенк // Труды Научного курортного совета Всероссийского объединения курортов Наркомата здравоохранения РСФСР. — [Симферополь], 1937. — Т. 3 : Евпатория-курорт = Acta Euratoica / под ред. А. К. Шенка и А. З. Сорокина. — С. 381—385.
 10. *Макаренко Д. С.* Відомий гідрогеолог П. А. Двойченко / Макаренко Д. С. // Геологічний журнал. — 1997. — № 1/2. — С. 178—182.
 11. *Непомнящий А. А.* Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий ; Респ. ком. АРК по охране культур. наследия. — Симферополь, 2008. — Т. 2 : TAURICA ORIENTALIA. — 600 с. — (Библиография крымоведения ; вып. 12).
 12. *Урсу Д. П.* Професори Таврійського університету (1918—1941) : біогр. нариси / Д. П. Урсу ; Таврійс. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Симферополь : [б. в.], 2005. — 108 с.
 13. *Реабилитированные историей: Автономная Республика Крым / М. Р. Акулов [и др.].* — К. : [б. и.], Симферополь : Антикава, 2005. — Кн. 2. — С. 228.
 14. *Двойченко П. А.* Основная литература по стратиграфии Крыма за 150 лет, с 1776 по 1926 г. / П. А. Двойченко // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. — 1926. — Т. 9. — С. 39—56.
 15. *Гопштейн Е. Е.* Библиография библиографических указателей литературы о Крыме / Е. Е. Гопштейн ; Об-во по изучению Крыма. — Симферополь : [б. и.], 1930. — 15 с.
 16. *Двойченко П. А.* Чонгелекское месторождение нефти в Крыму / П. А. Двойченко // Нефтяное хозяйство. — 1926. — № 5. — С. 580—581.
 17. *Двойченко П. А.* Список главнейшей общей и геологической литературы о Таврии: Восточной части Причерноморской впадины / П. А. Двойченко // Труды Южной областной мелиоративной организации. — 1930. — Вып. 15. — С. 7—11.
 18. *Двойченко П. А.* Список литературы по гидрогеологии Таврии / П. А. Двойченко // Труды Южной областной мелиоративной организации. — 1930. — Вып. 15. — С. 12—16.
 19. *Полиевктов М. А.* Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу / М. А. Полиевктов ; НИИ кавказоведения. — Тифлис : [б. и.], 1935. — 223 с.
 20. *Бегичев К.* Краткий обзор трудов русских исследователей Кавказа конца XVIII-го столетия / К. Бегичев // Кавказский книжный вестник. — 1900. — № 2. — С. 9—13 ; № 3. — С. 8—14.
 21. *Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. / В. Кордт // Збірник Історично-філологічного відділу / Укр. акад. наук. — 1926. — № 38. — 205, [3] с.
 22. *Аделунг Ф. П.* Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 года и их сочинений / Ф. П. Аделунг ; Об-во истории и древностей российских при Моск. ун-те : в 2 ч. — М., 1864. — Ч. 1. — VIII, V, 301 с. ; Ч. 2. — IV, 264 с.
 23. *К. [Рецензия] / К.* // Нова зоря. — 1929. — № 52. — 21 липня. — С. 7. — Рец. на кн.: Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р./ В. Кордт // Збірник Історично-філологічного відділу / Укр. акад. наук. — 1926. — № 38. — 205, [3] с.
 24. *Данилевский В. В.* Библиография по истории Крыма и его водоснабжения в древний период / В. В. Данилевский // ПФАРАН. — Ф. 914, оп. 1, д. 363, л. 1—300, 1931 г.
 25. *Морозов А.* По неверному пути / А. Морозов // Звезда. — 1955. — № 3. — С. 180—185.
 26. *Замятин С. Н.* К вопросу о библиографии по производству раскопок / С. Н. Замятин // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. — 1931. — № 4/5. — С. 58—59.
 27. *Сычѳв Н. П.* К вопросу о библиографии по охране монументальных памятников / Н. П. Сычѳв // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. — 1931. — № 4/5. — С. 55—57.
 28. *Соколинский Е. К.* Ю. А. Меженко : библиограф на ветрах истории / Е. К. Соколинский ; Рос. нац. б-ка. — СПб., 1998. — 246 с. — (Деятели Российской национальной библиотеки).
 29. *Непомнящий А. А.* Библиография библиографии исторического краеведения Крыма: начало работы над составлением полного свода / А. А. Непомнящий // Студії з архівної справи та документознавства. — 2003. — Т. 9. — С. 182—186.